

Jarní část expedice, zaměřená především na činnost v oblasti šachtových hrobek z Pozdní doby v jihozápadní části české archeologické koncese v Abúsíru, trvala od 25. ledna do 24. dubna. Na práci se pod všeobecným vedením prof. Dr. Miroslava Vernerera, DrSc. podíleli egyptologové doc. Dr. Ladislav Bareš a Dr. Květa Smoláriková, architekt Ing. Michael Balík, CSc., geoinformatik Ing. Vladimír Brůna, restaurátor Ing. Martin Dvořák, antropolog prof. Dr. Eugen Strouhal, DrSc., a fotograf Kamil Voděra. Egyptské úřady zastupovali inspektoři Nejvyšší rady pro památky EAR Esmat Abd el-Ghání Muhammad, Jásir Hasan Abd el-Fattáh a Ragab Ismáíl Šeháta. Dělníci z Abúsíru a Sakkáry pracovali pod vedením předáků Muhammada (Talála) el-Kerétího, Ahmada el-Kerétího, Haggá Abd el-Mitaála el-Kerétího a Chálida el-Kerétího.

V prostoru Vedžahorresnetovy hrobky, asi čtyři metry jižně od jihozápadního rohu jejího ohrazení, byla prozkoumána malá šachta, o jejíž existenci se vědělo už několik let a která byla někdy považována za možný vstup do dalších, dosud neznámých prostor této hrobky (obr. 1 – viz obrazová příloha). Šachta, jejíž ústí měří přibližně 2,1 × 2,1 metru, je 12 metrů hluboká a byla vyplněna čistým pískem. Zhruba v hloubce 10–11,5 metru pod úrovní okolního terénu, tedy těsně nade dnem šachty, se v písku nalézalo velké množství střepů různě velikých keramických nádob, většinou hrubých zásobnic běžného typu. Celkový počet takto uložených nádob lze odhadnout na několik desítek. S výjimkou jediného menšího džbánů byly všechny ostatní nádoby nalezeny ve střepích různé velikosti. Podle všeho byly přitom rozbity úmyslně. Lze jen spekulovat, zda se tak stalo v průběhu starobylého obřadu „rozbíjení červených džbánů“, který byl obvyklou součástí pohřebních ceremoniálů.

Na několika střepích, pocházejících z různých nádob (až na výjimky proto spolu nesouvisí), se dochovaly zbytky textů načrtnutých hieratickým a démotickým písmem černou barvou. Tyto krátké nápisy velmi pravděpodobně označovaly původní obsah nádob, kterým byly materiály a látky používané při mumifikaci. Tato šachta proto zřejmě sloužila jako místo pro uložení nádob, které byly použity při mumifikaci nebo pohřbu Vedžahorresneta, takže z hlediska staroegyptských náboženských představ musely být pohřbeny spolu s ním a nemohly být použity jakkoli jinak. Pokud je tato hypotéza pravdivá, jde o další, byť nepřímý, důkaz pro názor, že Vedžahorresnet byl ve své hrobce skutečně pohřben.

V Iufaově hrobce se činnost expedice soustřeďovala především na další pokračování rekonstrukčních prací a přípravy na plánované budoucí otevření této hrobky pro veřejnost, které se má uskutečnit v těsné spolupráci s Nejvyšší radou pro památky EAR. Podle původního předpokladu měly být v průběhu této archeologické sezóny otevřeny a prozkoumány dosud zazděné prostory vycházející ze západní vedlejší šachty Iufaovy hrobky, které byly podobně jako hlavní pohřební komora uzavřeny před zhruba 2 500 lety a od té doby zůstaly neporušeny. Prvním z nich je prostor západně od této šachty, který vychází z jejího dna a je uzavřen poměrně masivní zdí z vápencových bloků. Podle analogií s dalšími velkými šachtovými hrobkami ze stejného období lze předpokládat, že zde leží další, menší pohřební komora, v níž by pravděpodobně mohla být uložena Iufaova manželka nebo matka, případně jiný člen jeho rodiny. Druhý z těchto prostorů se skrývá za malým zazděným otvorem v severní stěně šachty, asi 2,5 metru nad jejím dnem, a o jeho účelu se lze pouze dohadovat. K otevření mělo za účasti Dr. Zahi Hawwáse, generálního tajemníka Nejvyšší rady pro památky EAR, a zástupců sdělovacích prostředků dojít 24. a 25. března, ale vzhledem k zahájení válečných operací v Iráku bylo rozhodnuto jej odložit, prozatím na druhou polovinu října roku 2003.

Během rekonstrukčních prací v Iufaově hrobce byly především zpevněny boční stěny chodby spojující malou západní šachtu s hlavní pohřební komorou. Po posouzení různých variant bylo rozhodnuto v západní části chodby tyto stěny zpevnit z vnější strany zdí z kamenných bloků, která zároveň nese strop tvořený železnými profily a dřevěnými deskami. Zevnitř jsou tyto stěny obloženy zdí ze současných nepálených cihel (odlišné velikosti od starověkých), která navazuje na dochované zbytky původních stěn. Původní klenbu v této části chodby nebylo možné obnovit vzhledem k bezpečnostním železným dveřím, které uzavírají vchod ze západní šachty.

V souvislosti s rekonstrukcí této části chodby bylo odstraněno provizorní dřevěné lešení, které od roku 1996 bránilo sesutí pískové výplně násypného komínu, který ze západní stěny hlavní šachty, zhruba z poloviny její celkové výšky, vedl do středu západní chodby. Tento násypný komín, jenž je vytesán přímo do jílovcového podloží a jehož horní část byla uzavřena při zpevňování stěn hlavní šachty na přelomu let 1996 a 1997, zůstal volný. Na jeho spodním okraji byl ponechán otvor pro případnou kontrolu a eventuálně pro jeho budoucí prezentaci návštěvníkům hrobky.

Ve východní části chodby, přiléhající ke vstupu do vlastní pohřební komory, se původní zdivo bočních stěn i cihlová klenba dochovaly v podstatně lepším stavu, takže v těchto místech byly pouze opraveny a doplněny poškozené nebo chybějící části.

Zároveň s tím pokračoval restaurátor ing. Dvořák v čištění bočních stěn pohřební komory zdobených reliéfy. Na několika místech, zejména v horní části zaoblené východní stěny, rovněž vytmelil a doplnil poškozené části

bloků do podoby vhodné pro prezentaci návštěvníkům. Jako každým rokem rovněž shrnul a vyhodnotil výsledky měření teploty a vlhkosti uvnitř pohřební komory, které i v době jejího uzavření zaznamenává automatické zařízení.

Menší úpravy probíhaly rovněž v jižní vedlejší šachtě, která slouží jako hlavní vstup do podzemních částí hrobky. Stěny této šachty byly rozsáhle zpevněny a zajištěny proti možnému poškození už v předchozím roce, takže byla dokončena jejich povrchová úprava a upraveno a doplněno osvětlení a dřevěné schodiště, instalované sem v roce 1998. Prostor před vstupem do jižní šachty, ležící pod úrovní okolního terénu, byl obložen kamennými bloky. Zároveň s tím bylo dokončeno přístupové schodiště, které vede k vlastnímu vstupu do jižní šachty.

V Iufaově pohřební komoře pokračovaly přípravy na vyzvednutí dna vnitřního antropoidního sarkofágu, které je dosud pevně spojeno se stěnami prohlubně ve vnějším sarkofágu. Pokračovalo odstraňování kvalitní vápenné omítky, která vyplňuje úzký prostor (o šířce 1 až maximálně 8 cm) mezi stěnami obou sarkofágů. Zejména v místech, kde je tento prostor širší, se podařilo omítkovou výplň odstranit až do hloubky přibližně 40 cm pod horní okraj dna vnitřního sarkofágu, tedy zhruba do dvou třetin jeho předpokládané výšky. Celou práci i budoucí vyzvednutí této části sarkofágu významně komplikuje skutečnost, že stěny obou sarkofágů nejsou zcela rovné, takže mírně vypouklá jižní stěna dna vnitřního sarkofágu se v délce několika desítek centimetrů téměř dotýká stěny prohlubně ve vnějším sarkofágu. Ta je navíc rovněž zdobena náboženskými texty a scénami, vytesanými do poměrně měkkého vápence v jemném reliéfu s barevně vyplňovanými hieroglyfickými značkami, a je tedy nutno ji chránit před jakýmkoli poškozením.

Na odkrytých vnějších stěnách vnitřního sarkofágu byly kopírovány a studovány další části textů, které jej pravděpodobně zcela pokrývají. Jak se ukázalo už v minulé archeologické sezóně, jde o soubory textů, které se v obdobných šachtových hrobkách obvykle nacházejí přímo na stěnách pohřební komory. Na jižní vnější stěně dna vnitřního sarkofágu je tak doložena sekvence říkadl 151, 625, 208, 716, 179, 215, 353, 227, 529, 352, 301, 363 a 429 ze souboru tzv. Textů rakví, mezi něž jsou vloženy další jednotlivé náboženské texty, a na která navazují říkadla 270, 271, 272 a 304 z tzv. Textů pyramid a další texty. Na severní vnější stěně dna vnitřního sarkofágu jsou to říkadla 317-319, 267, 269, 25 a 32 z tzv. Textů pyramid a další texty. Obě řady textů začínají na východní straně sarkofágu, tj. za hlavou mumie, která ovšem byla uložena zcela v protikladu k tehdejšímu egyptským náboženským zvyklostem.

Přímo na místě probíhaly i konzultace týkající se definitivního umístění víka vnějšího vápencového sarkofágu, které je prozatím uloženo na dvou masivních dřevěných trámech položených napříč přes stěny pohřební ko-

mory. Z řady důvodů se jako optimální varianta jeví ponechat toto víko o váze asi 24 tun v současné poloze. Z ryze technického hlediska by jakákoli manipulace s ním mohla narušit současnou poměrně křehkou stabilitu zdíva pohřební komory. Z estetického, resp. památkářského hlediska je současná poloha víka nad severní stěnou pohřební komory, tj. zároveň zhruba uprostřed severní stěny celého prostoru na dně hlavní šachty, velmi působivá. Poskytuje i nejlepší představu o tom, jak složité a náročné otevírání vnějšího sarkofágu bylo. Další dva mohutné dřevěné trámy, které původně rovněž sloužily při zvedání víka vnějšího sarkofágu a dnes jen volně leží po jeho bocích, byly prozatím ponechány na místě, protože budou v budoucnu využity při plánovaném vyzvednutí dna vnitřního sarkofágu. Teprve poté bude možné je odstranit a tím naplno odkrýt zaoblená čela pohřební komory.

V prostoru jižně od vstupu do Iufaovy hrobky a jižně od kultovního prostoru před východní stěnou ohrazení jeho hlavní šachty pokračovalo odkrývání nadzemní části další hrobky v místech, kde přímo na povrch vystupovalo větší množství fragmentů bílého vápence, zčásti ještě s původní reliéfní výzdobou. Přítomnost těchto úlomků, které volně ležely v pouštním písku, tak představovala značné bezpečnostní riziko. Zdobené fragmenty, pocházející pravděpodobně ze zcela zničené nadzemní části hrobky, byly ve větším množství nalezeny ve vrstvě váteho písku, který pokrýval ústí velké šachty (o rozměrech asi 12,5 × 12 metrů) a v jejím nejbližším okolí, ale i v horní části této šachty, kterou proto bylo nutno odkrýt do hloubky několika metrů. Ke zhruba dvěma stům zdobeným fragmentům různé velikosti (nalezeným na tomto místě už dříve) tak v letošní sezóně přibýlo dalších více než třista.

Mezi těmito fragmenty, tvořenými výlučně bílým vápencem, bylo nalezeno množství architektonických prvků, jako jsou stropní bloky s vlysem hvězd v zaříznutém reliéfu (někdy dokonce s lehce konkávním povrchem), zaoblená horní zakončení zdí s vlysem tzv. chekerů v nízkém reliéfu, dveřní ostění, konkávní římsy, různé typy plastických a geometrických vlysů, apod. Ojediněle byl nalezen i zlomek zaoblené části bloku s bohatou plastickou výzdobou, pocházející pravděpodobně z vrcholu stély. Poměrně početné byly zlomky pocházející z různých scén, které původně zdobily stěny hrobky. Největší počet tvoří zlomky zachycující přinášení a předkládání obětí, ale doloženy jsou i scény sklizně lnu a obilí, rybářů táhnoucích síť, lovu v papyrusovém houští, pádlujících lodníků a ojediněle i zlomek řeznické scény, který zachycuje rituální porážení dobytka. Četné jsou i zlomky pocházející ze seznamů obětí, a to jak v nízkém, tak v zaříznutém reliéfu.

Na některých zlomcích se objevují části jména Menech-ib-Nekao, které lze do češtiny přeložit jako „Znamenité je srdce (krále) Nekona“. Zcela nebo zčásti se dochovaly i některé tituly, které zřejmě tomuto hodnostáři patřily. V sekvenci jeho hodnostních titulů *ḥ3tj-^c* (kniže), *smr-w^ctj* (jediný

přítel králův), *sd3wtj-bjtj* (nositel pečeti krále Dolního Egypta), *hrp-ḥ* (správce paláce) chybí pouze nejvyšší hodnostní titul té doby, *jrj-pḥt* (dědičný šlechtic); ostatní tituly plně odpovídají zvyklostem v době 26. dynastie. Doloženy jsou i některé tituly administrativní, které zřejmě zachycují jeho skutečné funkce. Do této skupiny patří *jmj-r ḥw* (správce tlumočnicků). Tento hodnostář nesl i některé kněžské tituly, jako jsou *hrj sš3 n ḥwwt Nt* (tajemník paláců bohyně Neity), *hrp ḥwwt Nt* (správce paláců Červené koruny) a *hm-nṯr* (kněz - bohužel bez uvedení jména božstva).

Část zlomků zcela nepochybně pochází ze šikmého vnějšího líce stavby, který svým sklonem mezi 80 až 85° napodoboval zřejmě vnější vzhled mastab nebo chrámů. Z vnějšího líce stavby, eventuálně z jejích vnitřních částí otevřených slunečnímu záření (např. ze dvora) pocházejí zřejmě i hojné fragmenty zdobené zaříznutým reliéfem. Velmi početné jsou ovšem i zlomky nesoucí výzdobu v nízkém reliéfu, které pravděpodobně pocházely z vnitřních místností hrobky, chráněných před přímým slunečním světlem. Za současného stavu výzkumu nelze vyloučit, že některé nalezené fragmenty by mohly pocházet i z podzemních částí této hrobky, včetně její pohřební komory, i když se to prozatím nezdá příliš pravděpodobné. Až na nepatrné výjimky byly všechny nalezené zlomky značně poškozeny zvětráváním a vysráženými solemi, které často ve spojení s pískem tvořily na povrchu fragmentů pevnou a neprostupnou krustu. Její odstraňování bylo složitým problémem zejména v těch nikoli ojedinělých případech, když byla krusta pevnější a kompaktnější než samotný kámen.

U některých nálezů, jako je například dřevěná kamenická palička nebo úlomek s nahrubo vytesanou podobou horní části sovy (tj. hieroglyfické značky „m“), který pravděpodobně představuje sochařskou zkoušku, nelze zcela spolehlivě určit, zda pocházejí z doby budování této hrobky nebo až z doby, kdy o několik století později sloužila jako pohodlný a snadno dostupný kamenolom. S výjimkou jediného kamene, který je dosud pevně usazen do základů, bylo zdivo celé nadzemní části této hrobky vylámáno, takže se z něj dochovaly pouze otisky bloků v maltě na dně základového příkopu o šířce asi 2 metry, který ze všech stran obklopuje velkou hlavní šachtu. Žádný nález zatím neumožňuje přesněji určit dobu, kdy tato stavba byla zničena - podle některých náznaků, především podle zbytků rozmetaných pohřbů nacházejících se v povrchových vrstvách, k tomu došlo pravděpodobně ve 4.-3. století př. n. l. Soudě podle nálezu střepů keramiky z konce antiky, zhruba ze 4.-5. stol. n. l., které se našly v hlavní šachtě v hloubce asi 6 metrů, musela být tato šachta v uvedené době přinejmenším do této hloubky otevřena a zbavena zasypu. Nelze ovšem vyloučit, že podobně jako hlavní šachtu Udžahorresnetovy hrobky vyčistili zloději i tuto šachtu více než jedenkrát.

Těsně k jihu od základového příkopu byly odkryty dvě malé šachty, které bylo z bezpečnostního hlediska nutné předběžně prozkoumat a co nej-

lépe zabezpečit před případnými zloději. Jedna z nich, o rozměrech $1,1 \times 1$ m a 15,8 metru hluboká, leží přímo v prodloužení severojižní osy základového příkopu. Její ústí je dosud zčásti zakryto původními vápencovými deskami, z nichž některé odstranili zloději zřejmě už ve starověku. Ze dna úzké šachty se k severu otevírá nízká chodba, téměř zcela zaplněná pískem, která pravděpodobně směřuje k vlastní pohřební komoře, skryté dosud pod tisíci tun písku na dně hlavní šachty. Před vstupem do této chodby ležely na nízkých cihlových pilířích, vestavěných do rohů přístupové šachty, zbytky keramických nádob, zřejmě pozůstatek původních pohřebních obřadů.

Z časových a bezpečnostních důvodů nebylo možné v dalším výzkumu tímto směrem pokračovat. Při zazdívání vchodu do chodby byl přímo ve vstupním otvoru v písku nalezen vešebt z egyptské fajánse (obr. 2 – viz obrazová příloha) s modrozelenou polevou, 19,2 cm dlouhý, a model posvátné bárky z nepálené hlíny o délce 29 cm. Nápis na zádovém pilíři vešebta uvádí opět jméno majitele hrobky, Menech-ib-Nekona, a rovněž jméno jeho matky Sat-Hapi. Tato hrobka tak zřejmě patří hodnostáři dosud známému jen ze dvou soch, z nichž jedna je v současné době uložena v Musée Dobrée v Nantes a druhá, prozatím neúplně publikovaná, v Berlíně. Pokud je datování zmíněného hodnostáře do závěru 26. dynastie správné, jedná se o další potvrzení předpokladu, že celá skupina velkých šachtových hrobek na jihozápadním okraji české archeologické koncese v Abúsíru vznikla najednou, a to zřejmě během pouhých tří až čtyř let (asi 529–525 př. n. l.) v samém závěru vlády Ahmose II. a za krátkého panování jeho nástupce Psametika III., které bylo ukončeno dobytím země Peršany.

Druhá šachta, o rozměrech přibližně $1,7 \times 1,5$ m a ležící asi o tři metry západněji, je v horní části vyzděna nepálenými cihlami. V hloubce necelých 12 metrů se tato šachta otevírá k jihu do chodby asi 7 metrů dlouhé, z níž vycházejí tři hluboké výklenky směrem k západu. Nejsevernější z těchto výklenků byl prázdný s výjimkou dřevěných zlomků uložených u západní stěny. Tyto působením vlhkosti značně poškozené zlomky jsou pravděpodobně pozůstatkem úmyslně rozlámaného pohřebního lůžka nebo már. Chodba směřující k jihu i oba ostatní výklenky byly zaplněny velkými keramickými zásobnicemi, uloženými ve dvou až třech řadách nad sebou. Až na několik výjimek byly zásobnice zcela neporušené, na části z nich se dokonce dosud zachovaly primitivní uzávěry tvořené hroudou hrubé pískové malty, ve které se obvykle zachovaly i otisky prstů po hlazení. Čtyři zásobnice, které byly prozatím kvůli ověření jejich stavu otevřeny, obsahovaly zbytky organické hmoty (pravděpodobně zcela ztrouchnivělého plátna), které byly promíchány se zbytky rovněž ztrouchnivělého dřeva a střepy menších keramických nádob. Pouze v jedné zásobnici se našly i dvě malé fajánsové nádobky, dva modely obětních stolů rovněž z egyptské fajánse a dvě keramické misky se zbytky černého démotického nápisu na vnější straně.

Toto podzemní skladiště, z bezpečnostních důvodů prozatím uzavřené a zazděné, tak představuje obdobu šachty nalezené jižně od jihozápadního rohu Vedžahorresnetova ohrazení. Zásobnice stejného typu a zbytky menších keramických nádob (zčásti se stopami černě psaných nápisů) byly nalezeny i v chodbě, která na jižní a jihozápadní straně lemuje hlavní šachtu Iufaovy hrobky, ačkoli ve slepém konci této chodby byly nalezeny i pohřby Iufaovy sestry Imachetcheretresnety a dalšího Iufaova příbuzného. Všechny tyto prostory, tj. šachty u jihozápadního rohu Vedžahorresnetovy a Menechibnekonovy hrobky a chodba vedoucí jihozápadně od Iufaovy hlavní šachty tak zřejmě sloužily stejnému účelu, tedy uložení nádob použitých předtím při mumifikaci a vlastních pohřebních obřadech, nebo pro ně aspoň připravených. Vzhledem k tomu, že ve všech třech prozatím doložených případech leží takové skladiště na stejném místě vůči celé hrobce, tj. jihozápadně od ní, není tato poloha zřejmě náhodná, i když ji prozatím nelze vysvětlit žádnými technickými nebo náboženskými důvody. Za povšimnutí stojí, že umístění této skrýše nijak nesouvisí s polohou vlastní mumie majitele hrobky, protože ta se v obou dosud známých případech liší – Vedžahorresnet byl pohřben hlavou k západu, Iufaa hlavou k východu. Orientaci případného Menechibnekonova pohřbu zatím přesně neznáme, podle určitých analogií s některými rysy Iufaovy hrobky ale nelze vyloučit, že tento hodnostář mohl být pohřben hlavou k severu.

V průběhu jara 2003 pokračovala Dr. Květa Smoláriková v dokumentaci a studiu keramiky nalezené v prostoru šachtových hrodek na jihozápadním okraji české archeologické koncese v Abúsíru v předchozích sezónách. Díky účasti prof. dr. Eugena Strouhala probíhala rovněž další fáze antropologického zkoumání kosterních pozůstatků Iufaa a jeho příbuzných a dalších kosterních pozůstatků nalezených v širším okruhu jeho hrobky.

V rámci činnosti expedice byly hlavně z bezpečnostních důvodů do ústředního skladu sakkárského inspektorátu Nejvyšší rady pro památky EAR převezeny některé nejdůležitější nálezy z uplynulé archeologické sezóny v Abúsíru, včetně výše uvedeného vešebta hodnostáře Menechibne-kona.

Vlčková – Obr. 10 Pohled na reliéfní blok s vázanými sochami hodnostáře Pepi-Meriherišefa (foto Kamil Voděra).

Bareš – Obr. 1 Začátek výzkumu v šachtě u jihozápadního rohu Udžahorresnetovy hrobky (foto L. Bareš).

Bareš – Obr. 2 Vešebt hodnostáře Menechibnekona (foto L. Bareš).

